

Bouwen binnen verboden kringen

Tijdens de mobilisatie van het Nederlandse leger in 1914 werd een begin gemaakt met het aanleggen van verdedigingswerken aan weerszijden van de Utrechtseweg, op één kilometer ten oosten van Fort De Bilt, dicht bij het buitengoed Griffenstein (thans Utrechtseweg 361) (1, 2). In 1921 werden ze opgenomen in het Nederlandse vestingstelsel en gerangschikt onder de 'vestingswerken van de eerste klasse'. De Minister van Oorlog achtte destijds de instandhouding ervan noodzakelijk voor de verdediging ter plaatse. Verder vond hij ze gelijkwaardig aan naastliggende verdedigingswerken, zoals Fort De Bilt, Fort Voordorp en het Werk op de Hoofddijk, die alle waren ingedeeld in de eerste klasse. Bovendien waren volgens de minister de kosten van het verwerven van de grond vergelijkbaar met de kosten die gemoeid zouden zijn met het afbreken van de stellingen (3, 4), naar later bleek een grove misrekening. Door het Koninklijk Besluit waarin een en ander werd geregeld (5), was het volgens de Wet van 21 december 1853, beter bekend

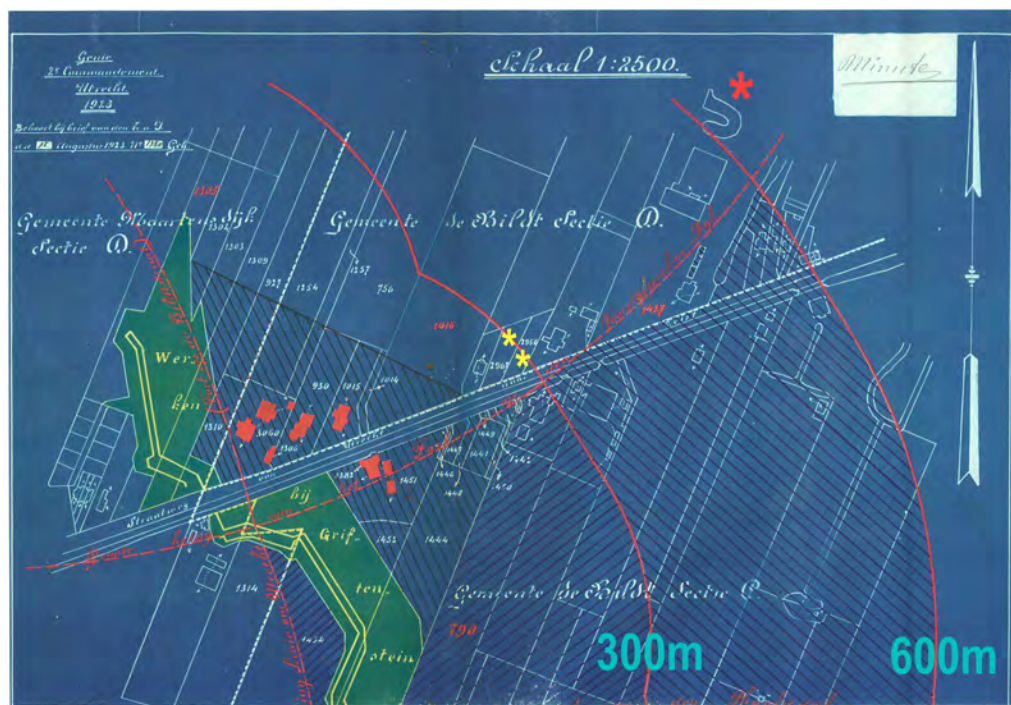
als de kringenwet, voortaan niet meer toegestaan binnen een straal van 600 meter (de zogeheten middelbare verboden kring; aangegeven in figuren 1 en 2) te bouwen in steen. In dat verboden gebied liggen de Utrechtseweg vanaf de A27 tot even voorbij de Kerklaan, de Veldzichtstraat, de Steinenburglaan en het gedeelte van Park Arenberg ten zuiden van de vijver. Desondanks werden er in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw binnen de middelbare kring talrijke stenen woningen neergezet; een aantal daarvan is afgebeeld in de figuren 3, 4 en 5. Waren die bouwactiviteiten destijds illegaal (6)? En waarom kon dat kennelijk wél, terwijl in 1939 de bouw van een nieuwe Michaëlkerk op Park Arenberg, nota bene op iets grotere afstand tot de Werken van Griffenstein dan de in die straat op dat moment reeds gerealiseerde woningen, door defensie werd tegengehouden? Het antwoord op deze vragen is te vinden in de archieven van het Kabinet van de Koningin en van de Vesting Holland.

Inspectie

Na de inwerkingtreding van het eerder genoemde Koninklijk Besluit werd er zoals te doen gebruikelijk een controle uitgevoerd om te zien of er illegale bouwactiviteiten plaatsvonden. Volgens de kringenwet moest alle bouw die niet aan de regels van de wet voldeed, worden stilgelegd. Het geheel kon dan worden geruimd, waarna schadevergoe-

ding volgde.

Bij die inspectie stuitte men aan de Utrechtseweg in De Bilt inderdaad op een dubbel woonhuis dat precies op de kleine verboden kring, dat wil zeggen op 300 meter afstand van de verdedigingswerken (zie figuur 1), in aanbouw was. Het werd gebouwd door de 41-jarige Biltse aannemer Gerrit Starink, die een bouwbedrijf had aan de Dorps-

*Militaire kaart van de Werken van Griffenstein. De aantekeningen erop uit 1923 staan op een ondergrond die de situatie geeft van 1920 of 1921. Bestaande bebouwing in steen vlak voor de verdedigingswerken is aangegeven in rood. De getrokken rode bogen geven de buitenste begrenzingen aan van de kleine (300m) en de middelbare verboden kring (600m) rond de Werken van Griffenstein. De gestreepte rode bogen geven de grote kringen (1000m) van respectievelijk Fort De Bilt (links van boven naar beneden) en Fort Voordorp. De percelen van Starink zijn gemarkeerd met een gele *. De beoogde positie van de Michaëlkerk is gemarkeerd met een gele *. De beoogde positie van de Michaëlkerk is gemarkeerd met een rode * (rechtsboven in de figuur). Bron ondergrond: Kenniscentrum Waterlinies.*

straat. Hij had het perceel en het meer richting Utrecht eveneens aan de Utrechtseweg gelegen perceel ernaast (beide gemarkeerd met een gele * in figuur 1) op 23 september 1921 op een veiling gekocht, kennelijk met de bedoeling ze beide te bebouwen. De percelen grenzen nu aan het speelveldje bij Park Arenberg.

Het Koninklijk Besluit waarin de bouwbeperkingen werden afgekondigd (5), verscheen in het Staatsblad van 5 oktober en ging in op 7 oktober. De koopakte werd echter pas gepasseerd op 4 november, dus geruime tijd ná publicatie in het Staatsblad. Kon de meester-timmerman, metselaar en aannemer Starink de koop onder verwijzing naar de gewijzigde omstandigheden niet meer afblazen? Of was hij, net als vele anderen (7), gewoon niet op de hoogte? In ieder geval begon hij vrij snel met de bouw. Een vergunning van de gemeente (8), afgegeven op 11 oktober, dus twee werkdagen na het ingaan van de bouwbeperkingen, had hij reeds op zak. In de vergunning stond geen verwijzing naar de kringenwet.

Toen de controle op illegale bouw plaatsvond, waren de muren van het huis in aanbouw al tot op steigerhoogte opgetrokken. De controleur die Starink 'betrapte', liet hem weten dat die bouw ontoelaatbaar was en dat hij het werk direct moest stilleggen. Vervolgens kreeg Starink de keuze het bouwsel af te breken met schadevergoeding of het af te bouwen en daarbij af te zien van compensatie in het geval het huis bij oorlogsdreiging

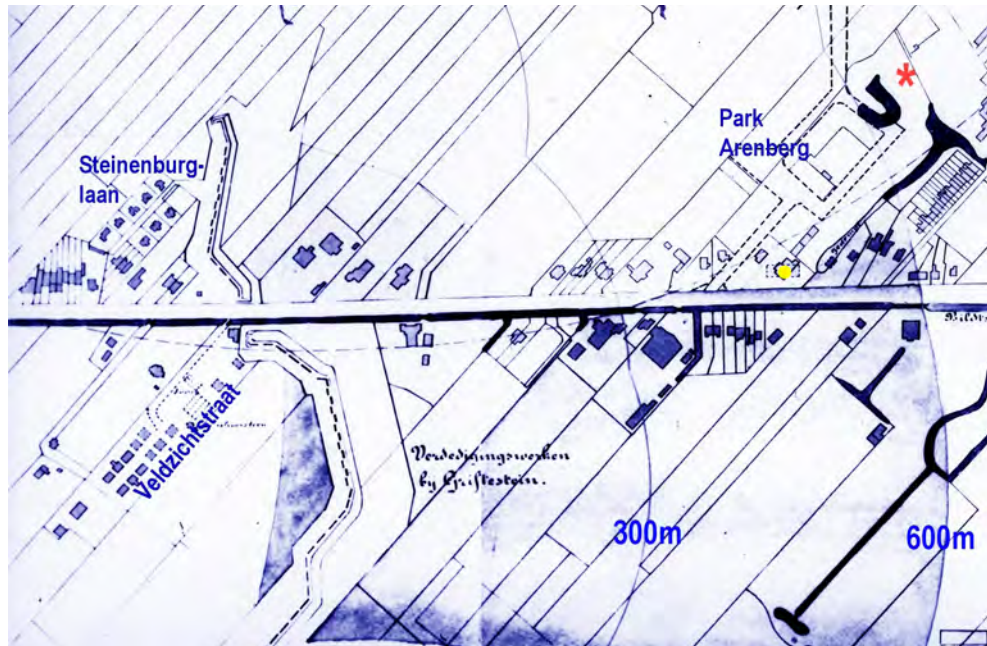
geruimd zou moeten worden. Ook voor toekomstige eigenaren was er dan geen beroep op een compensatieregeling mogelijk. Het Ministerie van Oorlog had een voorkeur voor laatstgenoemde oplossing, omdat het anders flink in de buidel zou moeten tasten. Ook Starink koos voor afbouwen onder de genoemde voorwaarden. De zaak werd afgetimmerd bij Koninklijk Besluit van 4 januari 1922 (9).

Geen hypotheek

Toch was Starink daarmee niet uit de problemen. Hij mocht weliswaar op het ene perceel zijn dubbele woning afbouwen (thans Utrechtseweg 342 en 344; zie figuur 3, rechts), maar het andere stuk grond was waardeloos geworden doordat daar nog steeds de regels van de kringenwet golden. Bovendien bleek dat de bank hem geen hypotheek wilden verstrekken voor de dubbele woning die hij aan het bouwen was; men achtte het risico van ruiming te groot en verzekeren tegen oorlogsschade bleek niet mogelijk of te duur.

Doordat Starink zijn hypotheek niet rond kon krijgen, raakte hij in financiële problemen. Daarom klom hij in de pen en stuurde hij de koningin op 28 februari 1923 een brief om compensatie te vragen voor geleden schade; omdat het water hem tot aan de lippen was gestegen, drong hij tegelijkertijd aan op een snelle afhandeling van zijn claim.

De koningin legde het probleem weer op het bordje van de Minister van Oorlog. Die

*Detail van de kringenkaart van de Werken bij Griffenstein, situatie van 1 april 1929. De percelen van Starink zijn bebouwd. De gestippelde grote kring van Fort Voordorp loopt langs de zuidkant van de Utrechtseweg, buiten Park Arenberg om en vervolgens tussen de Kerklaan en de Westerlaan door. De gele vlek geeft de positie van het huis Arenberg en de daarvoor in de plaats gekomen drie villa's onder een dak. De beoogde positie van de Michaëlkerk is gemarkeerd met een rode * (rechtsboven in de figuur).
Bron ondergrond: Kenniscentrum Waterlinies.*

bleek zich goed in Starinks situatie te kunnen inleven. Hij achtte de schade voor Starink disproportioneel en vond zijn situatie zo uitzonderlijk dat hij niet bang was voor precedentwerking in het geval van een gunstige regeling. Toch hield hij ook graag de hand op de knip, temeer daar defensie de broekriem moest aanhalen; de bereidheid om te investeren in de landsverdediging was juist in die tijd namelijk tot een dieptepunt gedaald. Velen beschouwden het aanhouden en uitbreiden van de Vesting Holland, te-

genwoordig beter bekend onder de naam Nieuwe Utrechtse Waterlinie, namelijk als pure geldverspilling (10). Om Starink tegemoet te komen, stelde de minister voor de kringenwet niet van toepassing te verklaren op de beide percelen. Omdat dit 'zonder overwegende bezwaren voor "s lands defensie' mogelijk werd geacht, werd aldus besloten. Zodoende trok de koningin op 22 mei 1923 haar besluit van 4 januari 1922 weer in en verving het door een besluit waarin Starink op beide percelen

Utrechtseweg 332 tot 348 in 2015. De dubbele woning rechts werd in 1921/1922 gebouwd door de Biltse aannemer Gerrit Starink op de binnenste verboden kring, 300 meter van de Werken van Griftenstein. De dubbele woning links uit 1924 werd eveneens gebouwd door Starink. Foto: Kees Floor.

ongehinderd mocht bouwen (11). De verklaring die hij had moeten tekenen, waarin hij afstand deed van het recht op schadeclaims, werd aan hem teruggezonden (12); voortaan golden voor zijn percelen geen beperkingen meer op grond van de kringenwet. Voor de overige gebieden waar de wet van toepassing was verklaard, veranderde er echter niets.

Precedentwerking

De inschatting van de Minister van Oorlog over een eventuele precedentwerking van een tegemoetkoming aan de problemen van Starink, bleek iets te rooskleurig. Na de publicatie van het Koninklijk Besluit van 22 mei 1923 in het Staatsblad dienden tal van andere eigenaren van percelen grond die

binnen de verboden kringen van de Werken bij Griftenstein waren komen te liggen, verzoeken in om de beperkingen van de kringenwet voor hun percelen ongedaan te maken; anderen eisten schadevergoeding wegens beweerde waardevermindering van hun eigendommen. Daarom liet de minister onderzoeken voor welke stukken grond, bezien vanuit het landsbelang, de kringenwet in ieder geval nog strikt zou moeten blijven gelden. Dit onderzoek kwam in een stroomversnelling door een mega-aanvraag van de Exploitatie Mij NV De Nieuwe Weg (13). Deze projectontwikkelaar uit Utrecht had in 1922 het gedeeltelijk binnen de middelbare kring van de Werken bij Griftenstein liggende landgoed Arenberg gekocht en vervolgens voor alle verworven percelen ontheffing gevraagd

voor de bouwbeperkingen die voortvloeiden uit de kringenwet.

Nu moesten militaire belangen afgewogen worden tegen financiële. Het ministerie verdacht sommige betrokkenen ervan uit te zijn op speculatieve winsten en zat niet te wachten op hoge schadeclaims en langdurige gerechtelijke procedures. De onteigening van de voor de Werken bij Griffenstein benodigde grond was al veel duurder uitgevallen dan begroot. Door ontheffing te verlenen zouden de verdere kosten mogelijk binnen de perken blijven.

Versoepelde regels

Het resultaat van het onderzoek naar de mogelijkheden van ontheffing is weergegeven in figuur 1. Alleen voor de percelen in het gebied direct aansluitend ten oosten (rechts) van de Werken van Griffenstein dat in de figuur is gearceerd van linksboven naar rechtsonder, en op het gearceerde gebied ten westen (links) van Griffenstein-Zuid, was handhaving van de beperkingen uit de kringenwet zonder meer noodzakelijk. In het overige gearceerde gebied mocht niets veranderd worden aan de infrastructuur, maar bebouwing in steen kon worden toegestaan. Waar arcering ontbreekt, waren in het geheel geen beperkingen nodig.

De uitkomsten van het onderzoek van het Ministerie van Oorlog leidden op 29 september 1923 tot een vierde Koninklijk Besluit (14), waarin het bouwverbod volgens de kringenwet alleen nog voor de bovenge-

noemde gebieden van toepassing werd verklaard. Vanaf dat moment was de weg vrij voor nieuwbouw in de gebieden waar dat eerder door de verbodsbepalingen van de kringenwet niet was toegestaan.

Het vervolg

Dat er van die mogelijkheid om te bouwen grif gebruik werd gemaakt, is te zien bij vergelijking van de uitgangssituatie in 1921 (figuur 1) met de situatie op een militaire kaart van 1 april 1929 (figuur 2). Starink heeft inmiddels ook op het andere perceel een dubbele woning gebouwd (Utrechtseweg 346 en 348). In de vergunning die de gemeente daarvoor op 3 december 1923 had afgegeven, was ditmaal weliswaar wél als voorwaarde opgenomen: ‘behoudens de bepalingen van den Minister van Oorlog in-gevolge verboden kringen’ (8), maar dat had voor hem na de Koninklijke Besluiten van 22 mei 1923 en 29 september 1923 geen consequenties meer.

Aan de Biltse kant van de verdedigingswerken zijn op figuur 2 verder verscheidene woningen te zien aan weerszijden van de Utrechtseweg (322-332 even en 319-331 oneven) rond de kruising met Park Arenberg. De bouwsels aan de noordzijde staan op grond die eerder in het bezit was van Arenberg-opkoper Exploitatie Mij NV De Nieuwe Weg. Ook zijn er woningen gekomen in de Steinenburglaan en de Veldzichtstraat. De huizen die begin jaren dertig gerealiseerd werden langs de Utrechtseweg tussen de

Veldzichtstraat en de A27 (figuur 4), ontbreken nog op de kaart van 1929, evenals de woningen op Park Arenberg (figuur 5) die pas later in de jaren dertig zouden worden gebouwd.

De kaart van figuur 2 is gebaseerd op gegevens van het kadaster (getrokken lijnen), die ter plaatse werden geverifieerd (stippellijnen). Zo zien we dat in de Veldzichtstraat bij het kadaster zes dubbele woningen bekend waren, terwijl er ter plaatse nog eens vijf dubbele woningen en enkele andere bouwsels werden aangetroffen. Het in 1927 of 1928 afgebroken huis Arenberg ten oosten van Park Arenberg (geel in figuur 2) staat nog in getrokken contouren op de kaart, terwijl ter plaatse reeds de drievoudige villa onder één dak (gestippelde contouren, Utrechtseweg 322, 324 en 326) was gereed gekomen.

Een nieuwe Michaëlkerk?

In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog werd duidelijk dat de kerk van de Biltse Michaëlparochie voor het groeiend aantal gelovigen te klein was geworden. Daarom trof het kerkbestuur voorbereidingen voor de bouw van een nieuwe, grotere kerk. Als locatie werd gekozen voor Park Arenberg op een terrein naast het kerkhof (15) (zie rode * rechtsboven in figuren 1 en 2). Op 1 november 1939 gaf de gemeente een bouwvergunning af, met daarin onder andere de bepaling: 'behoudens voldoening aan de verordening van den Commandant der Vesting Holland'. Pastoor G.L. Veeger ging er direct

achteraan. Al een dag later verzond hij een brief aan de commandant om te vragen of er enig bezwaar bestond tegen de bouw van de kerk op de beoogde locatie (16). Gezien de vele bouwactiviteiten die er in de jaren na de Eerste Wereldoorlog hadden plaatsgevonden in het gebied tussen de geplande kerk en de verdedigingswerken, zou je niet verwachten dat de kringenwet roet in het eten zou kunnen gooien. Maar de tijden waren veranderd: de oorlogsdreiging was toegenomen. Op 28 augustus 1939 was de algemene mobilisatie van het Nederlandse leger begonnen. Vervolgens had de Commandant der Vesting Holland op 9 september een verordening doen uitgaan waarin de kringenwet werd aangescherpt (17). Vanaf dat moment gold er voor alle verdedigingswerken een kring van 1000 meter, de zogeheten grote verboden kring, waarbinnen niet in steen mocht worden gebouwd.

De aanvraag voor toestemming tot de bouw van de nieuwe Michaëlkerk kwam dan ook precies op het verkeerde moment. Op 30 november 1939 liet de Commandant der Vesting Holland officieel aan de pastoor weten dat de belangen van de landsverdediging zich ernstig tegen de bouw van de geplande kerk verzetten. Bij de overwegingen werd overigens niet de nabijheid van de Werken van Griffenstein genoemd; wel werd geconstateerd dat de bouw van de kerk en bijbehorende werkzaamheden gepland waren binnen de grote kring van Fort Voordorp (zie figuren 1 en 2).

Woningen langs de zuidkant van de Utrechtseweg tussen de Veldzichtstraat en de A27, gebouwd begin jaren dertig van de vorige eeuw op 150 tot 400 meter van de Werken van Griffenstein. Foto uit eind jaren dertig. Bron: Het Utrechts Archief, beeldbank, catalogusnummer 92809.

Van de mogelijkheid het kerkbestuur onthefing te verlenen van het bepaalde in de verordening van 9 september wenste de commandant geen gebruik te maken.

Overigens was er kennelijk al voor 30 november contact geweest tussen de twee partijen; het Utrechts Nieuwsblad meldde namelijk al op 21 november dat de bouw van de kerk niet door ging (18).

Tot slot

In de meidagen van 1940 werd het Nederlandse leger gedwongen zich van de Grebeline terug te trekken op de Vesting Holland. Er lagen ook militairen op de Werken bij Griffenstein. Om voldoende uitzicht en

schootsveld te hebben in oostelijke richting werden een tankstation, een hotel, een villa en enkele woonhuizen geruimd. De door Starink in de jaren twintig gebouwde dubbele woonhuizen bleven gespaard; kennelijk was de inschatting destijds dat ze geen belemmering vormden voor 's lands verdediging, juist geweest. Na de oorlog speelde de Vesting Holland geen rol meer voor defensie. De kringenwet werd in 1951 opgeschort en in 1963 definitief ingetrokken.

Bij de bouwactiviteiten die tussen de beide wereldoorlogen langs de Utrechtseweg, in de Veldzichtstraat en op Park Arenberg hadden plaatsgevonden, waren geen op dat moment voor dat gebied geldende bepalingen

van de kringenwet geschonden. Steeds kon men profiteren van de door Gerrit Starink uitgelokte versoepeling van de regels ten aanzien van de verboden kringen, totdat de Verordening van den Commandant der Vesting Holland van 9 september 1939 daaraan abrupt een einde maakte. Aanvragers die daarna wilden gaan bouwen, waaronder het kerkbestuur van de Michaëlparchie, visten achter het net.

Verwijzingen

1. Brugman, J.P., Verdediging van de oostelijke toegang tot Utrecht, *De Biltse Grift*, december 2004.
2. Floor, K., De Werken bij Griffenstein, *De Biltse Grift*, december 2015.
3. Vaststelling van de begroting van uitgaven, ten behoeve van de voltooiing van het vestingstelsel, dienst 1922. *Kamerstuk Tweede Kamer 1921-1922* kamerstuknummer 44 ondernummer 8.
4. De verdedigingswerken nabij Griffenstein, *Utrechts Nieuwsblad* 20 januari 1922. p3.
5. Koninklijk Besluit van 19 september 1921, Staatsblad No 1076, Nationaal Archief, Den Haag, Kabinet der Koningin [periode 1898-1945], nummer toegang 2.02.14, inventarisnummer 6677.
6. Sjamaar, N., De Veldzichtstraat, een illegaal bebouwd straatje, *Nederlandse Genealogische Vereniging, Amersfoort en omstreken*, 23 (1), p19-22, januari 2014.
7. Uitbreiding verboden kring, *Utrechts Nieuwsblad* 25 november 1921, p3.
8. Bron: bouwdoSSIers, gemeentearchief De Bilt.
9. Koninklijk Besluit van 4 januari 1922, Staatsblad No 23, NL-HaNA, KdK, 1898-1945, 2.02.14, inv.nr. 6701.
10. Verkwistingstaferelen, *Het Centrum*, 7 december 1921, p1.
11. Koninklijk Besluit van 22 mei 1923, Staatsblad No 210, NL-HaNA, KdK, 1898-1945, 2.02.14, inv.nr. 6815.
12. Nationaal Archief, Den Haag, Vesting Holland: Hoofdkwartier, nummer toegang 3.09.20, inventarisnummer 1387A.
13. NL-HaNA, Hoofdkwartier Vesting Holland, 3.09.20, inv.nr. 1244G. In het archief heet de projectontwikkelaar N.V. Nieuw-Biltsche Weg.
14. Koninklijk Besluit van 29 september 1923, Staatsblad No 467, NL-HaNA, KdK, 1898-1945, 2.02.14, inv.nr. 6841.
15. Groot, H. de, De kerk die nooit gebouwd werd, *De Biltse Grift*, maart 2003.
16. NL-HaNA, Hoofdkwartier Vesting Holland, 3.09.20, inv.nr. **107 en 114**.
17. Streekarchief Midden-Holland inv.nr. 0334.
18. Geen nieuwe kerk in De Bilt, *Utrechts Nieuwsblad* 21 november 1939, p10.

Auteur:

Kees Floor (1947) verzorgt weercur-sussen en weerlezingen. Hij schreef talrijke artikelen voor dagbladen en tijdschriften, waaronder de Volkskrant, Utrechts Nieuwsblad en De Biltse Grift. Hij werkte bij het KNMI en bij de lerarenopleidingen van Universiteit Utrecht en Hogeschool Utrecht. www.keesfloor.nl.